

Zasoby pracy krakowskiego obszaru metropilitalnego na tle demograficznych przemian
w środowisku wielkomiejskim

1. Procesy demograficzne współczesnych społeczeństw rozwiniętych

Demograficzne zachowania współczesnych społeczeństw rozwiniętych stanowią przedmiot zainteresowań przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Pojawiło się bowiem przybierające trwały charakter zagrożenie zastępowalności następujących po sobie generacji. Przemiany te zapoczątkowane w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku dotknęły także rodzinę, która przez stulecia kształtowała się zgodnie z regułami wyznaczonymi przez stabilny system wartości i norm. Procesy zainicjowane w drugiej połowie XX wieku łączyły się z rozszerzeniem zakresu wolności indywidualnej, z dążeniem do osobistego rozwoju, do samorealizacji i emancypacji. W sferze zjawisk demograficznych zjawiska te przejawiają się przede wszystkim poprzez zmiany postaw wobec wielkości rodziny, następstwa i kolejności jej faz rozwojowych, godzenia ról rodzicielskich z innymi rolami pełnionymi w rodzinie i społeczeństwie, wzrost uczestnictwa kobiet na rynku pracy.

Współcześnie, podejmowane decyzje w znacznie większym zakresie niż to było w przeszłości mają charakter osobisty. Zmienia się więc utrwalony od stuleci system wartości związanych z rodziną i opartą na niej organizacją życia indywidualnego oraz społecznego. Sprzyja temu rozwój ekonomiczny społeczeństw dobrobytu, stwarzający możliwości powierzenia opieki i troski o bezpieczeństwo odpowiednim instytucjom przejmującym w niektórych przypadkach funkcje wypełnianie wcześniej przez rodzinę. Przebieg tych zjawisk wzbudził szczególne zaniepokojenie wówczas, gdy zaczęły się one rozpowszechniać tak, że objęły swym zasięgiem społeczeństwa, których poziom płodności obserwowany jeszcze pod koniec ósmej dekady XX wieku pozostawał na granicy przynajmniej prostej zastępowalności pokoleń. Do tej zbiorowości należały kraje Europy Środkowo-Wschodniej, a wśród nich również Polska. Jeszcze pod koniec ubiegłego wieku formułowano w miarę optymistyczne przypuszczenia, że obserwowany w ujęciu przekrojowym spadek płodności mierzony współczynnikiem dzietności teoretycznej jest przede wszystkim rezultatem odraczania małżeństw i urodzeń w związku z intensywną karierą edukacyjną i zawodową kobiet.

Prawidłowości obserwowane od prawie pół wieku stały się podstawą do sformułowania demograficznej teorii, która opisuje je i objaśnia. Jest to teoria drugiego przejścia demograficznego, którą sformułowali R. Lesthaeghe i D. Van de Kaa. Pojęcie „drugie przejście demograficzne” zostało zaproponowane przez tych autorów w 1986 roku w pracy opublikowanej w specjalnym wydaniu holenderskiego czasopisma zatytułowanego „Mens en Maatschappij” [D. J. Van de Kaa (2004)]. Obecnie koncepcja ta jest dyskutowana w literaturze i na konferencjach naukowych. Przedstawiane są ujęcia teoretyczne wraz z rezultatami ich weryfikacji. Wśród najważniejszych prac na ten temat należy wymienić:

D. Coleman (2001), (2004), J. De Jong Gierveld (2006), L. J. Kotlikoff, J. Morris J. (1990), Lesthaeghe (1991), (2000), R. Lesthaeghe, G. Moors G (2000), D. J. Van de Kaa (1987), (1988), (2006).

Teoria drugiego przejścia demograficznego jest koncepcją, która umożliwia naukowe sprawdzanie sformułowań odnoszących się do rozwoju populacji o różnej tradycji, różnym systemie norm i wartości oraz o różnym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego. D. J. Van de Kaa (1987) przedstawił sekwencje zdarzeń według których kształtuje się rodzina w rozwiniętego społeczeństwa europejskiego. Po upływie dwudziestu lat sekwencja ta wciąż stanowi wzorzec przemian właściwych drugiemu przejściu demograficznemu. Realizuje się ona jako:

1. Przejście od tradycyjnych związków małżeńskich do kohabitacji,
2. Przesunięcie centrum zainteresowania z dziecka na dorosłych,
3. Zastąpienie zapobiegawczej antykoncepcji przez świadomą prokreację
4. Przesunięcie od jednorodnego typu rodziny i gospodarstwa domowego do różnorodnych ich form.

We wczesnych pracach traktujących o drugim przejściu demograficznym najwięcej uwagi poświęcano tworzeniu się „nowoczesnej rodziny”. Współczesne zachowania prokreacyjne w krajach rozwiniętych doprowadziły do tak niskiego poziomu płodności, że powrót do przynajmniej prostej zastępowalności pokoleń nie wydaje się możliwy nawet w dalekiej przyszłości. Dlatego decyzje i działania podejmowane w warunkach niskiej płodności, przy równoczesnym starzeniu się ludności muszą uwzględniać zaistniałą sytuację i zmierzać do łagodzenia negatywnych skutków jakie mogą za sobą pociągnąć zachodzące procesy. Generacje, których młodość przypadła na okres radykalnych przemian połowy lat sześćdziesiątych, obecnie stanowią już populację określaną w demografii jako ludność w starszym wieku. Pojawił się zatem nowy problem, którym jest kształtowanie się struktury gospodarstw domowych tej populacji i relacje między generacjami.

Przedstawione przemiany najczęściej są rozpatrywane na poziomie krajowym. Istnieje jednak regionalne zróżnicowanie procesów demograficznych i wobec tego w ramach tego samego kraju mogą równocześnie występować regiony, gdzie realizują się zjawiska właściwe klasycznemu przejściu demograficznemu, którego istotą jest przekształcenie społeczeństwa o reprodukcji tradycyjnej (rozrzutnej) w społeczeństwo o reprodukcji nowoczesnej (oszczędnej) [por. M. Okólski (1990)] oraz obszary gdzie dominuje drugie przejście o różnym stadium zaawansowania.

Omawiane zjawiska poprzez starzenie się zasobów pracy dotyczą także rynku pracy szczególnie przy intensywnej przestrzennej mobilności ludzi młodych. Celem niniejszej pracy jest ukazanie procesów demograficznych w kontekście kształtowania zasobów pracy krakowskiego obszaru metropolitalnego będącego przykładem regionu o wysokim poziomie rozwoju społeczno – ekonomicznego.

2. Tendencje rozwojowe procesów demograficznych w Krakowie w latach 1995-2006

Krakowski Obszar Metropolitalny (KOM) tworzą 52 gminy, zamieszkiwane przez około 1416 tysięcy ludności. Obejmuje on miasto Kraków jako centralny ośrodek metropolitalny (COM) oraz strefę zewnętrzną, do której należy:

1. strefa podmiejska złożona z 11 gmin,
2. strefa dojazdów do pracy utworzona z pozostałych gmin.

Zasięg poszczególnych stref ilustruje mapa przedstawiona na rysunku 1.

wstaw rys. 1

Kraków jest ośrodkiem wielkomiejskim o charakterze przyciągającym. Świadczą o tym trendy charakteryzujące dynamikę liczby ludności zarówno faktycznej jak i prawnej. Tendencje rozwojowe obydwu kategorii ludności przedstawiają rysunki 2 i 3.

wstaw rysunki 2 – 3

W rozważanym okresie liczba mieszkańców Krakowa charakteryzowała się tendencją wzrostową. Zgodnie z dopasowanymi funkcjami trendu w latach 1995-2006 średnioroczny przyrost liczby ludności faktycznej wynosił 1667 osób (odpowiednio: 1037 kobiet oraz 630 mężczyzn). Liczba ludności zameldowanej na stałe przyrastała średnio o 2081 osób (o ok. 1264 kobiet oraz o ok. 817 mężczyzn).

Zróżnicowane były natomiast tendencje rozwojowe ludności według grup ekonomicznych a mianowicie w wieku przedprodukcyjnym (0 – 17 lat), produkcyjnym (18 –

59 (kobiety) i 18-64 (mężczyźni)) i poprodukcyjnym (60 i więcej (kobiety) oraz 65 i więcej (mężczyźni)). Występujące tendencje przedstawiają rysunki 4 – 7.

wstaw rysunki 4 – 7

Prezentowaną strukturę ludności ukształtowały zachodzące w przeszłości procesy rozrodczości, umieralności oraz migracji. Zmniejszanie się liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym jest rezultatem obniżającego się od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku poziomu płodności. W latach 1995 – 2006 liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym zmniejszała się średnio o 4478 osób (mężczyzn o 2297 oraz o 2181 kobiet). Większy spadek liczebności mężczyzn jest przede wszystkim rezultatem wyższej ich umieralności. Rosnącym trendem charakteryzowała się populacja w wieku produkcyjnym zwiększając swoją liczebność z roku na rok średnio o 4193 osób (o 2084 mężczyzn oraz o 2109 kobiet). Ta korzystna tendencja rozwojowa jest spowodowana ciągłą obecnością w tym segmencie powojennego wyżu demograficznego oraz dzięki dodatniemu saldu migracji. Wyższy średnioroczny przyrost liczby kobiet to rezultat ich niższej umieralności oraz wyższej skłonności do migracji z małych miast i ze wsi do ośrodków wielkomiejskich w celu podejmowania nauki i pracy. W rozpatrywanym okresie wzrastała w Krakowie liczba ludności w wieku poprodukcyjnym. Jest to charakterystyczna cecha społeczeństw rozwiniętych. Oznacza ona bowiem starzenie się populacji spowodowane z jednej strony spadkiem płodności a z drugiej przedłużaniem się trwania życia ludzi starszych. Średnioroczny przyrost tej populacji wynosił 1952 osoby w tym 842 mężczyzn oraz 1110 kobiet. Na wyższy przyrost liczby kobiet w wieku poprodukcyjnym ma wpływ większa liczebność tej populacji oraz niższa umieralność. Przedstawione wyżej tendencje rozwojowe wpływają na relacje między populacją w wieku produkcyjnym i dwoma pozostałymi segmentami. Relacje te są interpretowane jako miary obciążenia populacji w wieku produkcyjnym. Trendy współczynników obciążeń przedstawia rysunek 7.

wstaw rys. 7

W rozważanym okresie, jako rezultat spadku płodności, systematycznie obniżało się obciążenie ludnością w wieku przedprodukcyjnym, a wzrastało obciążenie ludnością poprodukcyjną w wyniku starzenia się ludności Krakowa. Począwszy do 2003 roku przeważa obciążenie ludnością w starszym wieku. W przyszłości to właśnie przede wszystkim ta populacja będzie wymagała wsparcia.

Aktualna struktura populacji ukształtowana przez procesy demograficzne, które realizowały się w przeszłości, jest jednym z istotnych czynników wpływających na ich przebieg w przyszłości. Ogólna liczba urodzeń i zgonów zależy od ogólnej liczby

mieszkańców, od ich struktury według wieku i płci oraz od poziomu płodności (liczba urodzeń) i od umieralności (liczba zgonów). Z tego powodu trudno jest na ich podstawie formułować poglądy o zachowaniach demograficznych. Rozpatrując przedstawione na rysunku 8 trendy liczby urodzeń i zgonów w Krakowie należy zwrócić uwagę na to, że lata 1997 – 2003 były okresem, w którym obniżała się liczba zgonów.

wstaw rysunek 8

Tendencję tę można łączyć ze spadkiem umieralności, ponieważ zarówno wzrost liczby ludności i równoczesne jej starzenie się są czynnikami, które z reguły prowadzą do wzrostu liczby zgonów. W okresie transformacji systemowej w Krakowie oddziaływanie obniżającej się umieralności było od nich silniejsze. Od 2002 roku następuje w Polsce wyraźny wzrostowy trend liczby urodzeń. Jest to z jednej strony rezultat korzystnej zmiany struktury ludności. Okres wieku zdolności rozrodczej osiągają bowiem pokolenia wyżu początku lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Ponadto jest to efekt rekompensaty urodzeń odłożonych wcześniej w związku z realizowaniem kariery edukacyjnej i zawodowej.

Pomimo wzrostu liczby urodzeń i spadku liczby zgonów przyrost naturalny ludności Krakowa jest ujemny, ale w ostatnim okresie jest on coraz mniejszy. Dodatkowo jest natomiast saldo migracji, przede wszystkim w ruchu wewnętrznym. W rezultacie rzeczywisty przyrost liczby mieszkańców Krakowa jest dodatni. Kształtowanie się tych wielkości w latach 2004 – 2006 można prześledzić na podstawie danych zawartych w tablicach 1 – 2.

Tablica 1

Ruch naturalny i wędrowniczy w Krakowie w latach 2004 – 2006 (w osobach)

Rok	Ruch naturalny			Migracje					
				Wewnętrzne			Zagraniczne		
	Liczba urodzeń żywych	Liczba zgonów	Przyrost naturalny	Napływ	Odpływ	Saldo	Imigracja	Emigracja	Saldo
2004	6140	6738	-598	7054	5982	1072	464	458	6
2005	6436	7026	-590	6860	5691	1169	557	279	278
2006	6640	6919	-279	7080	6235	845	427	447	-20

Źródło: Roczniki Demograficzne 2005 – 2007, GUS, Warszawa

Tablica 2

Przyrost liczby ludności Krakowa w latach 2004 – 2006

Rok	Przyrost		
	naturalny	wędrowniczy	Rzeczywisty
2004	-598	1078	480
2005	-590	1447	857
2006	-279	825	546

Źródło: Roczniki Demograficzne 2005 – 2007, GUS, Warszawa

Jeśli chcemy formułować sądy o przemianach zachowań prokreacyjnych i o poziomie umieralności musimy sięgnąć do bardziej zaawansowanych charakterystyk. W zakresie płodności należą do nich współczynniki dzietności teoretycznej, które podają jaka liczba dzieci w przeliczeniu na 1000 kobiet przyszlaby na świat, gdyby poziom i struktura płodności według wieku były takie jak w rozważanym okresie kalendarzowym. Trendy tych współczynników oraz współczynników reprodukcji brutto przedstawia rysunek 9.

wstaw rysunek 9

W Krakowie w latach 1995 – 2002 obserwowano spadek wartości tych współczynników z 1605 (1995r.) do 1006 (2002r.) urodzeń żywych przypadających na 1000 kobiet w wieku zdolności rozrodczej. Od 2003 roku płodność w Krakowie wzrasta. W 2006 roku przypadało 1077 urodzeń dzieci przypadających na 1000 kobiet w wieku zdolności rozrodczej (z uwzględnieniem podanych wcześniej założeń). Przyjmując, że przy współczesnej umieralności prostą zastępowalność generacji zapewniałby współczynnik dzietności teoretycznej równy 2100 urodzeń na 1000 kobiet, stwierdzamy, że płodność populacji Krakowa jest daleka od takiej gwarancji. Jeszcze wyraźniej wskazuje na to współczynnik reprodukcji brutto będący miarą zastępowania pokolenia matek przez pokolenie córek (w momencie ich urodzenia).

Śledząc przemiany płodności według wieku kobiet stwierdzamy, że w czasie transformacji systemowej następowała zmiana wzorca płodności (por. rysunek 10 - 11).

wstaw rys. 10 i 11

Obniżały się współczynniki płodności we wszystkich grupach wieku okresu zdolności rozrodczej kobiet. Równocześnie występowało przesuwanie urodzeń na późniejsze lata życia. W konsekwencji wzrastał średni wiek matek w chwili rodzenia dzieci od 26,7 w 1990 roku do 29,9 lat w 2006 roku. W latach 1990 – 2006 obniżała się płodność kobiet w wieku poniżej 30 lat, a wzrastała w klasie wieku 30 – 34 lata. Od 2001 roku wzrasta płodność kobiet w wieku 35 – 39 lat. Obserwujemy więc w Krakowie zmiany zachowań prokreacyjnych. Polegają one na odkładaniu urodzeń (wzrost płodności w wieku 30 – 34 lata). Jest to rezultat realizowania kariery edukacyjnej i zawodowej przede wszystkim przez kobiety. Wzrost płodności w wieku 30 – 34 lata świadczy o realizacji odłożonych urodzeń kolejnych dzieci.

W Krakowie obniża się poziom umieralności. Dane o oczekiwanym trwaniu życia noworodka dostępne są od 2002 roku. W latach 2002 – 2006 wydłużało się średnie trwanie życia ludności Krakowa i wynosiło w 2002 roku odpowiednio: dla mężczyzn 73,1 a w 2006r. 73,5 [lata] oraz dla kobiet 79,8 (2002r.) i 80,6 (2006r.). Obserwowane w Krakowie

kształtowanie się zjawisk demograficznych jest typowe dla społeczeństw rozwiniętych o zaawansowanym starzeniu się ludności.

3. Stan i struktury zasobów pracy Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego do 2010

Przemiany stanu i struktury zasobów pracy w strefach Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego będą ukazane w krótkiej perspektywie. Przewidywana sytuacja w 2010 roku będzie porównana do 2007. Wybierając tak krótki horyzont uniknęliśmy projekcji płodności. Rozpatrujemy bowiem populację żyjącą, której przyszłe rozmiary zależą od poziomu umieralności oraz od migracji. Rysunki 12 – 14 przedstawiają za pomocą przyrostów względnych, jak zmieni się struktura według wieku i płci maksymalnych zasobów pracy, które stanowi ludność w wieku przynajmniej 15 lat.

wstaw rys. 12-14

Oceniając przewidywane trendy z punktu widzenia rynku pracy Krakowa należy zwrócić uwagę zarówno na pozytywne jak i na negatywne tendencje. Za zjawisko pozytywne należy uznać:

- wzrost liczebności populacji w wieku 30 – 44 lata, gdyż są to najbardziej wartościowe zasoby pracy – wykształcone, z doświadczeniem zawodowym i skłonne do podwyższania swoich kwalifikacji ,
- biorąc pod uwagę emigrację młodych jako pozytywnie należy ocenić wzrost rozmiarów zasobów w wieku 55 – 59 lat, które będą mogły pozostać na rynku pracy.

Rozważając długookresową perspektywę do negatywnych zjawisk należy zaliczyć:

- spadek liczebności roczników 15 – 29 lat. Wprawdzie w najbliższym okresie złagodzą one sytuację w szkolnictwie, ale już w niedługim czasie może pojawić się deficyt młodych kadr.
- wzrastająca liczba ludności w podeszłym wieku (powyżej 80 lat) będzie stanowić prawie w 100% populację utrzymywaną, ponieważ ta ludność tylko sporadycznie uczestniczy na rynku pracy.

Przemiany struktury według wieku wpływają na ogólne rozmiary zasobów pracy Krakowa. Przewiduje się spadek liczebności populacji w wieku produkcyjnym przy równoczesnym wzroście jej liczebności w wieku poprodukcyjnym. Gdyby Kraków był zamkniętym obszarem zdany tylko na własne zasoby taka sytuacja powinna wzbudzać zaniepokojenie. Centralny Obszar Metropolitalny może korzystać z rezerwowych zasobów strefy podmiejskiej oraz

strefy dojazdów do pracy. Z powodu braku prognoz demograficznych dla gmin niemożliwe jest ukazanie przewidywań dokładnie dla strefy podmiejskiej Przybliża ją powiat krakowski.

W powiecie krakowskim przewiduje się wzrost liczba ludności w następujących grupach wieku:

- a) od 25 do 44 lata; Są to osoby urodzone w okresie 1963 do 1985. Największy wzrost wystąpi w klasie wieku 30 – 34 lata urodzonych w latach 1973 – 1980 (dzieci powojennego wyżu demograficznego).
- b) od 50 do 64 lata;
Populację tę tworzą generacje z okresu 1943 – 1960, które składają się zarówno z wyżowych jak i niżowych roczników. Największe przyrosty wystąpią w klasie 60 – 64 lata. Historycznie są to pokolenia 1943 – 1950, a więc zaliczane do niżowych.
- c) przynajmniej 80 lat urodzonych w latach dwudziestych ubiegłego stulecia i wcześniej.

Obniżyć się będzie liczba ludności w wieku:

- a) 15 – 24 lata urodzonej w okresie 1983 – 1995, a więc spadek ten jest związany z obniżaniem się liczby urodzeń będącego wynikiem zmian zachowań prokreacyjnych.
- b) 45 – 49 lat należącej do niżowych pokoleń z lat 1958 – 1965
- c) 60 – 69 lat złożonej również z niżowych generacji 1938 – 1950.

Porównując przewidywane tendencje rozwojowe struktury ludności powiatu krakowskiego z trendami prognozowanymi dla Krakowa należy zwrócić uwagę na to, że zarówno wzrosty jak i spadki liczby ludności obserwowane są w zbliżonych do siebie grupach wieku. Różnice należy wiązać ze zróżnicowaniem przebiegu procesów demograficznych w wielkomiejskim centrum jakim jest Kraków oraz w powiecie złożonym w przeważającej większości z ośrodków wiejskich i małych miast. Na przykład w powiecie krakowskim przewiduje się wzrost liczby ludności w wieku 25 – 29 lat, podczas gdy w Krakowie jest prognozowany spadek. Jest to rezultat wcześniejszego pojawienia się (w przeszłości) spadku poziomu płodności w Krakowie niż w powiecie.

W strefie dojazdów do pracy w okresie 2007 – 2010 wzrastać będzie liczba ludności w klasach wieku 25 – 39; 55 – 64 oraz przynajmniej 75 lat. Zmniejszać się będzie liczebność roczników: 15 – 24; 40 – 49 oraz 65 – 69 lat. Tendencje te można ocenić pozytywnie, ale tylko w krótkim okresie. W dłuższej perspektywie podobnie jak w przypadku Krakowa i powiatu krakowskiego może pojawić się deficyt młodych kadr, a zwiększą się rozmiary populacji wymagającej opieki i wsparcia.

We wszystkich rozważanych strefach wchodzeniu na rynek pracy młodych generacji o coraz mniejszej liczebności przy równoczesnym przyroście liczby ludności w starszym wieku

(szczególnie w podeszłym – powyżej 80 lat) towarzyszyć będzie występowanie tak zwane podwójnego starzenia się ludności polegającego na tym, że w ramach wzrastających rozmiarów populacji w wieku starszym (65 i więcej lat) wzrasta udział ludności w wieku podeszłym (przynajmniej 80 lat).

Wobec tego rezerwy zasobów pracy w strefach otaczających Centralny Obszar Metropolitalny należy traktować jako ograniczone, tym bardziej, że jakość ich jest niższa niż zasobów miasta Kraków. Może się więc okazać, że jeśli nawet struktura demograficzna (ze względu na wiek i płeć) podaży pracy w strefie podmiejskiej i w strefie dojazdów byłaby odpowiednia, to może być ona niedostosowana ze względu na poziom wykształcenia.

Literatura

Coleman D. [2001], *Population Ageing: an unavoidable future*, Oxford Institute of Ageing Working Paper Series no. 7.

Coleman D., [2004], Why we don't have to believe without doubting in the "Second Demographic Transition" – some agnostic comments, Vienna Yearbook of Population Research, Vienna Institut of Demography, Austrian Academy of Sciences.

De Jong Gierveld [2006], Societal trends and lifecourse events affecting diversity in later life, [w]: S. O. Daatland, S. Biggs (red.), Ageing and diversity: Multiple path and cultural migrations, Bristol, UK, The Policy Press.

Kotlikoff L. J., Morris J., (1990), Why don't the elderly live with their children? A new look, [w]: Issues in the economics of ageing, D. A. Wise, ed. Chicago, University of Chicago Press.

Kotowska I. E. (red.) (1999); Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego, Monografie i opracowania nr 461, SGH, Warszawa.

Kurkiewicz J. (1998); Modele przemian płodności w wybranych krajach europejskich w świetle drugiego przejścia demograficznego, Zeszyty Naukowe AE w Krakowie, seria specjalna: monografie nr 131, Wyd. AE w Krakowie, Kraków.

Lesthaeghe R. [1991], The Second Demographic Transition in Western Countries : An Interpretation IPD Working Paper 1991-2, Brussels.

Lesthaeghe R., [2000], Europe's Demographic Issues: Fertility, Household Formation and Replacement Migration, IPD-WP 2000-6, Paper prepared for the UN expert group meeting on policy responses to population decline and ageing, New York, October 16-18, 2000.

Lesthaeghe R., Moors G., [2000], Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World, IPD-WP 2000-2, Paper prepared for the Welfare Policy Seminar to be

held at the National Institute of Population and Social Security Research, Tokyo, March 14, 2000.

Van de Kaa D.J. [1987] Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin, vol.2,1, Population Reference Bureau, Washington DC.

Van de Kaa D.J. [1988], The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations. Werkstukken Nr 109, December '88, Planologisch Demografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.

Van de Kaa D.J. [2004], Is the Second Demographic Transition a useful concept? Questions and Answers, Vienna Yearbook of Population Research, Vienna Institut of Demography, Austrian Academy of Sciences.